

SELÇUKLU İKTİDAR MÜCADELESİ EKSENİNDE REY ŞEHİRİ

Nurullah YAZAR*

Özet:

Büyük Selçuklular'ın yeni bir güç olarak varlığını hissettirdiği XI. yüzyıl, Horasan ve Cibâl bölgesinde hüküm süren devletler için önemli gelişmelere sahne olmuştur. Yaşanan siyasî olaylar bölgedeki güç dengelerinin sürekli değişmesine sebebiyet vermiştir. Değişen dengelerden en çok etkilenenler ise devrin siyasî, iktisadî ve coğrafi öneme sahip şehirleridir. Selçuklular, Gaznelilere karşı elde ettikleri Dandanakan zaferinin ardından hızlı bir fütuhât harekâtına girişti. Selçuklular'ın hedefinde kendilerine karşı koyamayacak zayıf hanedanların yönetimindeki zengin orta ve batı İran şehirleri vardı. Bu şehirlerden bir tanesi de, Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan ipek yolu üzerinde olan ve Mâzenderân bölgesinden gelen birçok yolun kesişme noktasında yer alan Rey'dir. Selçuklu öncesi dönemde Bağdat'tan sonra devrin en önemli şehri kabul edilen Rey, Büyük Selçuklu tarihinin dört başkentinden biri ve kuruluş döneminin en önemli şehirlerindedir. Biz de bu çalışmamızda Büyük Selçuklu Döneminde Rey'de yaşanan olayların arkasında yatan siyasî, dinî/mezhebî ve iktisadî gerekçeleri ana kaynaklar ışığında incelemeye çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Büyük Selçuklular, Rey, payitaht, Tuğrul Bey, İbrahim Yinal.

Rayy in the Axis of Seljuk Power Struggle.

Abstract:

There have been important developments for the states which prevailing throughout the Khorasan and Jibal in the XI. century which Great Seljuk taken place in the scene of history. Political events gave rise to constant changes in the balance of power in the region. The most affected places by the changing balance are the cities which have political, economic and geographical significance. After they gained a victory against the Ghaznavids in Dandanakan, Seljuks embarked on a rapid conquest of operation. Great Seljuks targeted rich central and western Iranian cities which ruled by weak dynasties to resist them. This is also one of the cities is Rayy which on the Silk Road connecting of Central Asia to Anatolia and located at the intersection of several roads from the Mâzenderân region. Rayy, which considered the most important city after Baghdad before the Seljuk period, is one of the most important cities of the early Great Seljuk history and one of the four capital cities. In this study, will be discussed political, religious/sectarian and economic reasons behind the incidents in Rayy during the Seljuk period, in the light of main sources.

Key Words: Great Seljuks, Rayy, capital, Tuğrul Beg, İbrahim Yinal.

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Oğuz Yabgusu ile yaşadığı anlaşmazlıklar sebebiyle Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılan Selçuk Bey (ö. 397/1007 [?]), Oğuz yabgusunun kışlık merkezi Cend şehrine göç etmek zorunda kalmıştı. Selçuk Bey, Cend'e geldiğinde Maverâünnehir'deki siyasal durum içerisinden çıkılmaz bir yöne doğru gitmekteydi. Sâmânîler (819-1005)'in yıkılması ve Karahanlılar (840-1212)'in istikrarsız yapısının ortaya çıkardığı kaos ortamından zarar gören bölge halkının Gazneli Mahmud (998-1030)'tan, bir anlamda, medet umarak onu bölgeye davet etmeleri Maverâünnehir'deki siyasî ortamın iyice içerisinden çıkılmaz bir hal almasına sebep oldu. Bütün bu sorunlara ilaveten bir de Selçuklular'ın bölgeye gelmesi yeni problemlere kapı araladı.

Selçuklular'ın, Karahanlılar ve Harizmşahlar (1097-1231)'in hâkimiyeti altındaki Mâverâünnehir'de tutunma çabaları bölgedeki müttefikleri Harizm hâkimi Harun'un Gazneliler (963-1186) tarafından tertip edilen bir suikast sonucunda öldürülmesi, ardından da Buhara hâkimi Ali Tegin'in vefatıyla çok zorlaşmıştı. Bunun üzerine Selçuklular geleceklere dair önemli bir karar alıp Gazneliler'in yönetimindeki Horasan'a geçtiler. 426/1035 yılında gerçekleşen bu geçişin ardından Gaznelilerle yaptıkları küçük çaplı mücadeleler Selçuklular'a Nesa, Ferâve ve Dihistan şehirlerinin yönetimini sağladı.¹

Elde edilen yerler, daha büyük başarılar peşinde olan başta Tuğrul ve Çağrı kardeşler olmak üzere hanedanı tatmin etmemişti. Bir süre sonra Selçuklular, hâkim oldukları coğrafyanın kendilerine dar geldiği söylemi ile Merv ile birlikte Bâverd ve Serahs'ı Gazneli Mesud'dan istediler. İsteklerinin yerine getirilmesi karşılığında da, Horasan'da bozulan asayiş tekrar tesis etmeyi vaat ettiler.² Çevresindekilerin uyarı ve önerilerini pek de ciddiye

- 1 İki taraf arasında Nesâ yakınlarında 19 Şaban 426/29 Haziran 1035 tarihinde gerçekleşen savaş Selçukluların galibiyeti ile neticelendi. Kazanılan zaferin ardından Selçuklular ile Gaznelilere arasında varılan anlaşma gereğince Nesâ, Ferâve ve Dihistan, Selçuklulara bırakıldı. İlaveten siyasî varlığın sembolü olarak Selçuklu liderlerine hil'at, menşur ve sancak gönderildi. Selçuklu liderleri elde ettikleri başarının ardından hâkimiyet bölgelerinin taksimini kararlaştırdılar. Buna göre, Dihistan Çağrı Bey'in, Ferâve Musa Yabgu'nun, Nesâ'da Tuğrul Bey'in oldu. Bk. Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'l-Devleti's-Selçukîyye*, çev.: Necati Lugal, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s. 3-4; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1966, c. IX, s. 478, *İslam Tarihi*, çev.: Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, çev.: c. IX, s. 365; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 69-70. Paylaşımın tahlili için Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri*, 4. bsk., T.K.K., Ankara 2011, ss. 226-228.
- 2 Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, nşr.: Saîd Nefîsî, I-III, Tahran

almadığı anlaşılan Sultan Mesud, önce Gazne'ye döndü. Ardından da, Hindistan üzerine sefere çıktı. Bu süreçte Selçuklular, Horasan'daki yağma faaliyetlerine hız vermişlerdi. Talkan, Faryab ve Belh gibi şehirler Selçuklu akınlarına maruz kaldılar. Ayrıca Rey muhasara edildi ve bereketli Merv bölgesinin bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine geçti.³ Selçuklular'ın Horasan'a girmesiyle yeni bir boyut kazanan Selçuklu-Gazneli mücadelesinde 25 Şaban 429/1 Haziran 1038 tarihinde Serahs civarında cereyan eden savaş önemli bir kırılma noktasıdır. Çağrı Bey'in üstün başarısıyla Selçuklular lehine sonuçlanan mücadele⁴ hanedan adına yeni bir başlangıcın ilk adımı oldu. Savaşın ardından Horasan Bölgesi'nin büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine girdi. Bunun üzerine Selçuklular, Abbasî halifesi Kaimbiemrillah (422-467/1031-1075)'ya yaşanan süreci özetleyen bir mektup yazarak halifeden tanınma talebinde bulundular.⁵

Selçuklu-Gazneli mücadelesinde uzunca bir süre iki taraf için de net bir üstünlükten bahsetmek mümkün görünmektedir. Güç mücadelesinin Selçuklular lehine net bir şekilde sonuçlanması Dandanakan Savaşı ile olmuştur. 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün süren bu savaşın ardından Gazneliler varlıklarını sürdürmeyi devam ettirseler de bir daha eski parlak günlerine dönemediler. Selçuklular ise Horasan'ın tek gücü olma yolunda önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine girdiler.

Rey Şehrinin Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun ardından Tuğrul Bey yönetimindeki Selçuklular fetih yönü olarak, siyasî birlikten yoksun mahallî hânedanların hâkimiyetindeki zengin ve mamur şehirlerin bulunduğu batı ve orta İran'ı belirlemişlerdi. Büyük Selçuklular'ın batıya ilerleyişini gerçekleştiren en önemli şahsiyet Tuğrul ve Çağrı Beylerin anne bir kardeşi İbrahim Yınal'dı.⁶

1326hş, ss. 612-613; Özgüdenli, age, s. 71-72. Türkçesi için bk. Köymen, c. I, ss. 233-232.

3 S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev.: Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 87.

4 Beyhakî, age, ss. 660-661; Özgüdenli, age, s. 73-74.

5 Reşidüddin, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, yay. Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1960, s. 18-19, çev.: Erkan Göksoy-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 92-93.

6 İbrahim Yınal, Yusuf Yınal'ın oğlu; Tuğrul ve Çağrı Beylerin de anne bir üvey kardeşidir. Zira anneleri Yusuf Yınal'dan önce Selçuk Bey'in genç yaşta ölen oğlu Mikail ile evliydi. Babası Yusuf Yınal'ın 421/1030 yılında Gazneliler tarafından öldürülmesinden sonra ona bağlı Yınalların yönetimi İbrahim Yınal'a geçmişti. O da kazandığı zaferlerle Tuğrul Bey'in en önemli komutanlarından birisi olmuştu. Öyle ki, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan; Pasin ve Ezurum yörelerine yaptığı akınlar sırasında Zap Suyu kenarında yapılan savaşta Bizans

İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusu 434/1042 yılında Rey şehrini Selçuklu topraklarına kattı.⁷ Kaynaklarda Rey şehrinin Selçuklu hâkimiyetine geçişine dair detaylı bir anlatıma yer verilmemesi⁸ şehrin Selçuklu kuvvetlerine karşı direnç gösteremediğini ve Selçukluların şehre zorlanmadan hâkim olduğunu düşündürmektedir. Selçuklu öncesinde şehrin Türkmenler tarafından yağmalanması ve yaşanan birtakım iç çatışmalar şehrin savunma direncini düşürmüş olması muhtemeldir. Buna ilaveten 429/1038 yılından itibaren Selçukluların Gaznelilere karşı elde ettiği zaferler ve Rey'den önce dönemin birçok önemli şehrini ele geçirmeleri sonucu oluşan Selçuklu imajı⁹, şehir halkının Selçuklulara direnmenin onlara zarardan başka bir şey getirmeyeceğini düşünmelerine yol açmış olabilir.

Selçuklu ordusu için Rey şehrini bir harekât merkezi gibi kullanan İbrahim Yınal, çok kısa bir zaman zarfında Burûcird, Hemedân, Kazvîn ve Zencân gibi Cibâl bölgesinin mamur ve önde gelen şehirlerini Selçuklu topraklarına dâhil etti.¹⁰ Şehrin Selçuklu hâkimiyetine girmesinin ardından buraya gelen Tuğrul Bey, devletin idarî merkezini Nişabur'dan Rey'e taşıyarak harabe halinde olan şehrin imar edilmesini istedi.¹¹ Önceleri 100.000 kişinin üzerinde bir nüfusa sahip olan Rey, Tuğrul Bey'in şehre geldiği dönemde yalnızca 3.000 kişiye ev sahipliği yapıyordu.¹²

valisi Aaron ve Gürcistan'ın Bizans valisi Kekavmenos tarafından pusuya düşürülüp şehit edilmişti. Bu duruma çok üzülen Tuğrul Bey, o sırada Azerbaycan Genel Valiliği yapan İbrahim Yınal'ı, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış ile birlikte 440/1048-1049 yılında Anadolu'da fetihler yapmak ve Şehzade Hasan'ın intikamını almak için görevlendirmişti. İbrahim Yınal bu sefer sırasında kazandığı zaferlerle Irak-ı Acem, el-Cezîre ve Azerbaycan'ın en kudretli siması haline gelmişti. Bk. İbnü'l-Esîr, IX, 546, çev.: IX, 415.

7 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Tevârihi'l- Mülûk ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifü'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h., c. VIII, s. 114, çev.: Ali Sevim, T.T.K., Ankara, 2014, s. 8; Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921, s. 104, çev.: Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1957, c. I, s. 103; Özgüdenli, s. 93.

8 Esasen birçok şehrin Selçuklular tarafından nasıl kontrol altına alındığını kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde yer alıyor. Özellikle uzayan kuşatmalar, şehre girildikten sonra yaşanan yağma hareketleri, yeni hâkimlere karşı gösterilen tepkiler kaynaklarda yaşanan sürece dair aktarılan bilgiler arasındadır. Örnek olarak Nişabur için Beyhakî (age, ss. 670-672)'ye, İsfahan için İbnü'l-Esîr (age, c. IX, ss. 562-563)'e bakılabilir.

9 İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusu Nişabur önlerine geldiklerinde Hacib Subaşı yönetimindeki Gazneli ordusunun dahi mağlup edemediği bu grup olarak görülüyorlardı. Bk. Beyhakî, age, ss. 670-671.

10 İbnü'l-Esîr, age, c. IX, ss. 528-529, çev.: c. IX, ss. 402-403; Özgüdenli, age, s. 93.

11 Reşidüddin, age, s. 20, çev.: 95; Agacanov, age, s. 111; Özgüdenli, age, s. 93.

12 Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 120.

Rey'in Başkentliği

Kaynaklarımızda Rey'in ne zamana kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yaptığı hakkında farklı rivayetler vardır. Birinci rivayete göre Tuğrul Bey, yaklaşık bir sene süren kuşatmanın ardından¹³, Muharrem 443/Mayıs 1051 tarihinde teslim aldığı İsfahan'ı¹⁴ çok beğenerek başkent yapmış ve Rey'de bulunan mal, silah ve zahirelerini buraya nakletmiştir.¹⁵ İkinci görüşe göre ise, payitahtın İsfahan'a nakli, Melikşah döneminde gerçekleşmiştir.¹⁶ Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yaşanan ve ayrıntılarını yeri geldiğinde bağlamı çerçevesinde vereceğimiz bir takım siyasî olaylara bakmanın, bu konuda doğru bir yargıya varmamızı kolaylaştıracağı kanaatindeyiz.

Tuğrul Bey'in İsfahan hâkimiyetinden sonraki saltanatına baktığımızda, 446/1054-1055 yılında çıktığı Azerbaycan seferini tamamlamasının ardından Rey'e döndüğünü görmekteyiz.¹⁷ Ayrıca 450/1058-1059 yılında kardeşi İbrahim Yinal, taht iddiasında bulunduğu kendisinde kardeşiyle savaşacak gücü görmeyen Sultan, ikameti için en güvenli yer olarak Rey'i tercih etmiştir.¹⁸ Tuğrul Bey, aynı yıl Safer/Mart-Nisan ayında Bağdat'a geldiğinde, burada bulunan Büveyhîler'in son hükümdarı Melikü'r-Rahim'i yakalayarak hapsedilmek üzere Rey'e göndermiştir.¹⁹ Sultan Tuğrul Bey'in

13 Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihi'l-İslâm ve Vefyâtü'l-Meşâhirve'l-Avlâm*, tahk.: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1993, c. XXX, s. 8.

14 Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz.: Ali Sevim, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006, s. 13; İbnü'l-Esîr, age, c. IX, ss. 562-563, çev.: c. IX, s. 427; Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire, 1286, c. II, s. 178; İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, *Târihi Muhtasarü'd-Düvel*, tahk.: Entün Sâlihânî, Daru'ş-Şark, Beyrut 1992, s. 184.

15 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, s. 233, çev.: s. 85; İbnü'l-Esîr, age, c. IX, s. 563, çev.: c. IX, s. 427; Zehebî, *Tarihu'l-islam*, XXX, 10; Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347), *el-İber fi haberi men gaber*, tahk.: Ebû Hacer Muhammed Zaglul. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., II, 282.

16 Mu'izzi, Emîru'ş-Şuarâ Muhammed b. Abdülmelik Nîsâbüri, *Dîvân*, ed. Abbâs İkbâl, Kitâb-furûşi-i İslâmiyye, 1318hş., s. 571; Nîsâbüri, İmam Zahir'ed-Din, *Selçukname*, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran, 1332. s. 32; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, yay. Ali Sevim, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1968, s. 210; Reşidüddin, age, s. 49; Kazvîni, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Abdülhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran, 1364hş., s. 439.

17 İbnü'l-Esîr, age, IX, 599, çev.: IX, 454-454.

18 İbnü'l-Esîr, age, IX, 645, çev.: IX, 488.

19 Hüseyinî, age, s. 13; Kazvîni, age, s. 425.

eşi Altuncan Hatun, Zilkade 452/Aralık 1060 tarihinde vücudunda su birikmesi sebebiyle²⁰ Zencan'da vefat etmiştir. Eşini kaybetmenin hüznünü derinden yaşayan Tuğrul Bey, Altuncan Hatun'un cesedini Rey'e getirmiş ve orada toprağa vermiştir.²¹ Tuğrul Bey'in, Halife Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlendikten sonra Rey'e dönmüş olması²² Sultan'ın bu şehir ile olan sıkı bağının kanıtı niteliğindedir. Görüldüğü üzere İsfahan'ın ele geçirilmesi, Tuğrul Bey döneminde Rey'in siyasi öneminde bir değişikliğe yol açmamıştır.

Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde vefat ettiği²³ haberini Vezir Amidülmülk Kündürî, başkent Rey'den gelen bir ulaktan öğrenmiştir.²⁴ Ayrıca Sultan'ın vefatının ardından bazı hanedan üyeleri Selçuklu tahtına oturabilmek için harekete geçmiştir. Bunlar arasında yer alan Kirman Meliki Kara Arslan Kavurd Bey, İsfahan'a kadar ilerlemiş; ancak o, burada iken, kardeşi Alparslan'ın Rey'de tahta çıktığını ve devlet hazinesini ele geçirdiğini öğrenmiştir. Bunun üzerine kendisinde kardeşine karşı duracak gücü göremeyen Kavurd Bey, taht iddiasından vazgeçerek Kirman'a dönmüş ve Alparslan'a bağlılığını arz ederek hutbeyi onun adına okutmak durumunda kalmıştır.²⁵

Alparslan dönemine baktığımızda da, Selçuklular ile Bizans kuvvetleri Malazgirt Ovası'nda karşılaştığında savaş öncesi Sultan Alparslan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (Ezdûhânes)'e anlaşma teklif etmiştir. Bizans İmparatoru, Sultan'ın anlaşma teklifini alaylı bir şekilde "anlaşmayı Rey'de imzalarız" diyerek reddetmiştir.²⁶ Bu sözlerden, olayın geçtiği dönemde Rey'in Selçuklular'ın merkezi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

20 Sibte, age, s. 75, çev.: s. 88-89.

21 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 12, çev.: c. X, s. 31; Sibte, age, s. 75, çev.: s. 88-89.

22 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, s. 234, çev.: s. 87; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 26, çev.: c. X, s. 41; Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Uhra: Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, çev.: Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 24; Sibte, age, s. 102, çev.: s. 116.

23 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, s. 234, çev.: s. 87; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 26, çev.: c. X, s. 41; Bundârî, age, s. 24; Sibte, age, s. 102, çev.: s. 116.

24 Sibte, age, s. 108, çev.: s. 125.

25 İbn Tağrıberdî, Cemâle'd-Din Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mü'lûk-i Mısır ve'l-Kâhire*, Dar'ul-Kütüb, Mısır, ts., c. V, s. 74; Sibte, age, s. 118, çev.: s. 136; Köymen, *Alparslan ve Zamani*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 85; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçuklulari*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 22; Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, T. K. Basımevi, Ankara 1995, s. 302.

26 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, s. 261, çev.: s. 100; Hüseyinî, age, s. 34; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 65, çev.: X, 72; Bundârî, age, s. 39.

Sultan Alparslan, çıkmış olduğu Mâverâünnehir seferi sırasında Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Harizmî'nin suikast girişiminde ağır yaralanmış ve 10 Rebülevvel 465/24 Kasım 1072 günü vefat etmiştir.²⁷ Vefatının ardından kardeşi Kavurd Bey, Selçuklu tahtına oturabilmek için bir kez daha harekete geçmişti. Aynı şekilde Melikşah da babasının veliahdı olarak devletin yönetimini ele almak düşüncesindeydi. Her ikisinin de sultanlığını ilan etmek için Rey'e gitmeye kalkışması,²⁸ şehrin başkentliğini bu dönemde de sürdürdüğünü göstermektedir.

Melikşah'ın Selçuklu tahtına oturmasının ardından yaşanan siyasî olaylarda ise İsfahan şehrinin adı öne çıkmaktadır. Örneğin, Abbasî Halifesi Muktedî (467-487/1075-1094)'nin veziri Fahrüddeve, Sultan'ın kızını Halife'ye istemek için 474/1081-82 yılında İsfahan'a gelmiştir.²⁹ Ayrıca 478/1085 tarihinde Suriye'deki Şeyzer Kalesi'nin hâkimi³⁰ ve ertesi yıl Irak hâkimi Seyfuddeve Sadaka, Sultan'a olan bağlılıklarını İsfahan'da arz etmişlerdir.³¹ Bunlara ilaveten, 482/1089-90 yılında Bizans elçisinin yıllık haracı İsfahan'a getirmiş olması³², aynı şekilde Gürcü kralı II. Georgi'nin Melikşah'a bağlılığını sunmak ve harac vermeyi kabulünü³³ beyan için İsfahan'a gelmesi de Melikşah döneminde İsfahan'ın Büyük Selçuklu Devleti içerisindeki değişen konumunu göstermesi açısından önemlidir.

Bu bilgilere göre, Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde Büyük Selçuklu tarihinin siyasî olaylarında öne çıkan şehir Rey'dir. Buna mukabil, Melikşah'la birlikte İsfahan şehri siyasî hadiselerin ana mekânı haline gelmiştir. Sonuç olarak,

27 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, ss. 276-277, çev.: s. 111; Râvendî, age, ss. 120-121, çev.: c. I, ss. 118-119; Hüseyinî, age, ss. 37-38; Bundârî, age, s. 48; Ahmed b. Mahmud, Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, c. I, s. 112; Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 50; Agacanova, age, s. 147; Cihan, Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 56.

28 İbnü'l-Esîr, age, c. X, ss. 78-79, çev.: c. X, s. 82.

29 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 120, çev.: c. X, s. 115; Sibî, age, s. 210, çev.: s. 240-241.

30 İbn Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüddeve Üsame b. Mürşid, *Kitabu'l-İ'tibar*, 584/1188, nşr. Philip Khuri Hitti, Princeton University Press, Princeton 1930, s. 49.

31 İbnü'l-Cevzî, age, c. IX, s. 28.

32 Hüseyinî, age, s. 45-44; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 171, çev.: c. X, s. 154; İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, (808/1405), *Divanu'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, tahk.: Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1408/1988, c. V, s. 12.

33 N. N. Şengeliya, "XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev.: Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXII, S. 2, Aralık/2007, s. 233; İbrahim Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 115.

eldeki bilgilerden hareketle Rey'in Melikşah dönemine kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik yaptığı yargısının daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Tuğrul Bey Döneminde Rey

Tuğrul Bey'in Rey'deki ilk icraatı harabe halindeki yeni başkentinin imarıdır. İnşa edilen ilk yer, bir anlamda devletin dışa açılan penceresi konumundaki hükümet konağıdır. Büveyhîlerden kalan sarayın bulunduğu bölgede inşa edilen idare merkezinin yapımı sırasında altın ve mücevher takımları ve içerisinde çok miktarda para ve mücevher bulunan iki Çin küpü bulundu.³⁴ Tuğrul Bey, Rey şehrinden gönderdiği elçilerle orta ve batı İran'da hüküm süren hanedanların Selçuklu hâkimiyetini kabul etmelerini istedi.³⁵ Şehirde bir müddet kalan Tuğrul Bey, İsfahan'a gitmek üzere şehirden ayrıldı. Ancak yolda yönünü Hemedan'a çevirdi. Şehre hâkim olduktan sonra tekrar Rey'e döndü.³⁶ Selçukluların orta ve batı İran hâkimiyetinde kilit bir rol üstlenen Rey, devletin başkenti olmasının yanı sıra Selçuklu askerî seferlerinin merkezi konumundaydı. 434/1043 yılında İbrahim Yinal komutasındaki³⁷ Oğuz ve Türkmen birlikleri Kirman bölgesine bir sefer düzenlemişlerdi. Seferin ardından dönülen yer Rey şehriydi.³⁸

Selçuklular'ın gerçekleştirmiş olduğu fütuhatın en önemli simalarından birisi olan İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'in uygulamaya çalıştığı merkezîyetçi yönetime uyum sağlayamayan hanedan üyelerinden birisiydi. O, Mısır Fatimî Halifesi Mustansır ve taraftarı Arslan Besasirî'nin de kışkırtması neticesinde³⁹ 450/1058-59 yılında Tuğrul Bey'e isyan etti. İsyanın ardından İbrahim Yinal'ın hedefinde, fetih hakkı çerçevesinde kendine ait gördüğü Rey şehri vardı.⁴⁰ Ancak giriştiği isyan faaliyeti İbrahim Yinal'ın sonunu hazırladı. Tuğrul Bey, devletin başına ciddi tehlike ve buhranlar çıkarmış olan İbrahim Yinal'ı ve yeğenlerini 9 Cemaziyelâhîr 451/23 Temmuz 1059 günü Türk töresi gereğince yayının kirişiyle boğdurtarak öldürmüştür.⁴¹

34 İbnü'l-Esîr, age, c. IX, s. 507, çev.: c. IX, s. 388. Benzeri bir olay İsfahan'da hâkimiyetin tesisinin ardından da yaşanmıştır. Bk. İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 151.

35 Agacanov, age, s. 111; Özgüdenli, age, s. 93.

36 İbnü'l-Esîr, age, c. IX, s. 509, çev.: c. IX, s. 389.

37 Bir başka rivayete göre, ordunun komutanı bir başka isimdi. Bk. İbnü'l-Esîr, age, c. IX, s. 509, çev.: c. IX, s. 389.

38 Agacanov, age, s. 111.

39 Mısır Fatimî Halifesi Mustansır ve taraftarı Arslan Besasirî, İbrahim Yinal'a yazdıkları mektuplarda Tuğrul Bey'e isyan etmesi durumunda kendisine askerî ve mâlî yönden yardımda bulunacaklarını ve Selçuklu sultanı olarak tanıyacaklarını bildirmişlerdi.

40 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, s. 190, çev.: s. 34.

41 İbnü'l-Esîr, age, c. IX, s. 645, çev.: c. IX, ss. 488-489; Bundârî, age, s. 14; Sibî, age, s. 50; Mev-

Abbasî halifesi Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun ile Safer 455/ Şubat 1063 tarihinde Bağdat'ta evlenen Tuğrul Bey, yanında eşi ve halife ile evliliğinde bir takım sorunlar yaşayan yeğeni Hatice Arslan Hatun⁴² olduğu halde başkent Rey'e hareket etti. Bir süre sonra rahatsızlanan ve burnu sürekli kanayan⁴³ Sultan, havasının güzelliğinden dolayı, Rey'in kuzeybatısındaki Kasran-ı Birunî'nin Tecreşt⁴⁴ köyünde istirahatata çekildi.⁴⁵ Uygulanan tedaviler sonuç vermedi ve Tuğrul Bey, 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 Cuma günü Rey'de vefat etti.⁴⁶ Sultan'ın müteveffa kardeşi Çağrı Bey'in eşi ve veliahdı Süleyman'ın annesi olan hanımı ve Ferruh el-Hatunî cenaze işleri ile meşgul oldu.⁴⁷ Ölümü gizlenen Sultan'ın naaşı sarayda geçici bir mekâna defnedildi.⁴⁸

Alparslan Döneminde Rey

Sultan vefat ettiği sırada Selçuklu veziri Kündürî, taht iddiasıyla isyan etmiş olan Kutalmış'ı⁴⁹, Girdkuh Kalesi'nde muhasara etmekteydi. Kündürî, Sultan'ın ölüm haberini alınca orduyu toplayarak, daha önce Tuğrul Bey'e hizmet ettiklerini ancak artık onun öldüğünü, bundan sonra yapacakları işin Tuğrul Bey'in vasiyetine uygun olarak onun yerine kardeşi Çağrı Bey'in oğlu ve veliahdı Ebu'l-Kasım Süleyman'ı⁵⁰ tahta çıkarmak olduğunu belirtti.

dûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev.: Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul 1971, s. 203; Müneccimbaşı, Ahmet b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel*, yay.: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 24; Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 44. Ahmed b. Mahmud, savaş tarihi olarak 19 Cemaziyelahir 451/2 Ağustos 1059 tarihini verip, İbrahim Yınal'ın savaşın olduğu gün öldürüldüğünü belirtmektedir (age, c. I, s. 41); Hüseyin'de ise (age, s.14) İbrahim Yınal'ın ölüm tarihi olarak 19 Cemaziyelahir 451 Çarşamba günü verilmektedir.

42 Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile Halife Kaim Biemrillah Şaban 448/Ekim-Kasım 1056 tarihinde evlenmişlerdi. Bk. Râvendî, age, s. 111, çev.: c. I, s. 109; Hüseyinî, age, ss. 12-13; Bundârî, age, s. 8.

43 Râvendî, age, s. 111, çev.: c. I, s. 109.

44 Günümüzde Tecreşt denilen bölge Tahran'ın en havadar bölgesi olarak kabul edilmektedir. Şah Muhammed Pehlevî ve Muhammed Rıza Pehlevî'nin sarayları da bu bölgededir.

45 Râvendî, age, s. 112, çev.: c. I, s. 110.

46 İbnü'l-Cevzî, age, c. VIII, s. 234, çev.: s. 87; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 26, çev.: c. X, s. 41; Bundârî, age, s. 24; Sibî, age, s. 102, çev.: s. 116.

47 Sibî, age, s. 102, çev.: s. 116.

48 Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 142; Özgüdenli, age, s. 133.

49 Ebu'l-Fevaris Kutalmış, dedesi Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklu ailesinin başına geçen ve İsrail olarak da bilinen Arslan Yabgu'nun oğlu ve Anadolu fatihi Süleymanşah'ın babasıdır. O, Selçuk Bey'in ölümünden sonra Selçuklular'ın başında bulunmuş olan babası Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmud tarafından hapsedildiği Hindistan'daki Kâlin-car Kalesi'nde ölmesinden sonra Tuğrul Bey tarafından Curcan ve Damgan'a vali olarak tayin edilmiştir. Bk. Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 47.

50 İbnü'l-Esîr, age, c. X, ss. 6, 29, çev.: c. X, ss. 26, 43; Kazvîni, age, s. 430; Özgüdenli, age, s. 135.

Bu hususta kendisine yardımcı olup desteklemeleri durumunda isteklerini en güzel şekilde yerine getireceğini vurguladı. Bu sözler üzerine askerler de Kündürî'nin emrinde olduklarını, alacağı her kararın arkasında duracaklarını söyleyerek Vezir'e sâdık kalacaklarını belirttiler. Kündürî de askerlerin dağılması ve kendisine sâdık kalmaları için elinde bulunan her türlü eşyayı ordu mensuplarına dağıtarak 16 Ramazan 455/12 Eylül 1063 günü başkent Rey'e döndü.⁵¹

Rey'e ulaşan Kündürî, Sultan'ın naaşının bulunduğu yere varıp üzüntülerini belirtti. Bu sırada üzüntüden elbiselerini parçalayıp aşırıya giden emirlere izin vermedi.⁵² Kündürî, şehre geldiğinde Tuğrul Bey henüz defnedilmemişti. Sultan'ın defin işini o gerçekleştirdi.⁵³ İsfahan'da bulunan Süleyman'ı Rey'e getirerek Selçuklu tahtına geçirdi ve onun adına hutbe okuttu.⁵⁴ Ayrıca 700.000 altın ve 200.000 altın değerinde 16.000 takım elbise dağıtarak askerî ve sivil erkândan Süleyman'a bağlılıklarını arz etmelerini istedi.⁵⁵ Bununla birlikte Süleyman'ın sultanlığı herkes tarafından kabul görmedi. Emir Yağısıyan ve Emir Erdem şehirden ayrılp Kazvîn'e gittiler ve burada Horasan hâkimi ve Çağrı Bey'in oğlu Alparslan adına hutbe okuttular.⁵⁶ Muktedir emirlerin Alparslan'ın tarafına geçmesinin ardından onun her geçen gün daha fazla güçlendiğini gören Kündürî daha fazla direnç gösteremedi ve Rey'de hutbeyi önce Alparslan sonra da Süleyman adına okutmaya başladı.⁵⁷

Selçuklu tahtına geçmek için daha Tuğrul Bey'in sağlığında harekete geçen Kutalmış da Sultan'ın ölüm haberini duyduktan sonra Girdkuh Kalesi'nden inip 50.000 kadar Türkmen'den müteşekkil bir ordu toplayarak sultanlığını ilan etti.⁵⁸ Devlet yönetimini ele geçirme adına 2 Zilhicce 455/15 Kasım 1064 günü başkent Rey önüne geldi. Kutalmış karşısında tutunamayacağını anlayan Kündürî, derhal Süleyman'ı tahttan indirip hutbeyi Alparslan'ın

51 Sibt, age, s. 109-108, çev.: s. 125; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 152. Bundârî, Amidül-mülk'ün şehirde karga çıkmasından endişe duyduğu için iki gün içerisinde şehre döndüğünü kaydetmektedir. Bk. Bundârî, age, s. 24.

52 Sibt, age, s. 109, çev.: s. 125.

53 Bundârî, age, s. 24.

54 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 29, çev.: c. X, ss. 43-44; Bundârî, age, s. 26; Sibt, age, ss. 108-109, çev.: s. 125; Özgüdenli, age, s. 136.

55 Sibt, age, s. 109, çev.: s. 126.

56 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 29, çev.: c. X, s. 43; Bundârî, age, s. 26.

57 İbnü'l-Esîr, c. X, s. 29, çev.: c. X, s. 44.

58 Sibt, age, s. 110, çev.: s. 126.

adına okutmaya başladı. Ayrıca durumu bir mektupla Alparslan'a bildirirken acele yardım talebinde bulundu ve bundan sonra takip edeceği yol hakkında Alparslan'ın görüşlerini sordu.⁵⁹ Alparslan, Kutalmış'ın hareketini öğrenince Emir Savtegin'i bir miktar asker ile öncü olarak ona karşı gönderdi. Kendisi de arkasından Rey'e doğru harekete geçti.⁶⁰

Kutalmış, kendisine karşı çıkan Küdürî'nin kuvvetlerini mağlup ederek Rey şehrini kuşattı.⁶¹ Bu sırada başında Vezir'in bulunduğu ordu 21 Zilhicce/4 Aralık günü taarruza geçtiyse de Kutalmış, Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı. Selçuklu öncü birliklerinin komutanı İnanç Bey ve 500 adamı Kutalmış'a esir düştüler. Şehre geri dönen Küdürî, savunma önlemlerini arttırdı. Bir süre sonra şehre gelen Kutalmış, şehri kuşatma altına aldı. Şehre giriş-çıkış yollarını kontrolüne alan Kutalmış böylelikle şehrin dışarı ile irtibatını kesmiş oldu. Bu gelişme halkı zor durumda bıraktı.⁶²

Kutalmış, Rey şehrine girdikten sonra, yeni bir ülke fetheder gibi, çevreyi yağmaladı, kadınları esir etti ve birçok insanı öldürdü. Kutalmış'ın bu uygulamaları halka bir mesaj olarak algılanabileceği gibi, devletin kuruluşunun ardından Büyük Selçuklular'ın gulam sistemine dayanan klasik bir İslam devletine dönüşmesi hasebiyle öz kaynaklar olan göçebe Türkmenlerin hanedandan bekledikleri teveccühü görememeleri de etkili olmuştur.⁶³

Yaşananların ardından zor durumda kalan Amîdü'l-Mülk, Alparslan'dan tekrar yardım istedi. Alparslan, ondan şehirden çıkmamasını ve kendisi gelene kadar beklemesini istedi. Kutalmış komutasındaki Türkmenler, Rey halkına zulüm ediyor, mahsulü yağmalıyor ve kadınları esir alıp öldürüyorlardı. Bu sırada Alparslan'ın Rey'e yaklaştığı ve öncülerinin Hacib Erdem ile Damgan'a geldiği haberi duyuldu.⁶⁴ Bunu duyan Kutalmış, Alparslan'ın öncü kuvvetlerine karşı harekete geçti ve yolda Milh köyü civarında Emir

59 Sibt, age, s. 111, çev.: s. 128.

60 Sibt, age, s. 111, çev.: s. 128; Ahmed b. Mahmud, age, c. I, s. 55; Erdoğan Merçil, "Emir Savtekin", *Tarih Enstitüsü Dergisi sy. 6 dan ayrı basım*, İstanbul Üniversitesi Edb. Fak. Matbaası, İstanbul 1975, s. 67.

61 Sibt, age, s. 111, çev.: s. 128; Reşidüddin, age, s. 27, çev.: s. 106.

62 Sibt, age, s. 111, çev.: s. 128.

63 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt: Alparslan ve Zamanı*, T.T.K, Ankara 2011, c. III, s. 45. Konuyla alakalı geniş bilgi için bk. Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, c. III, s. 14.

64 Hüseyinî, age, s. 21; Sibt, age, s. 111, çev.: s. 128; Kazvîni, age, s. 430; Münecimbaşı, age, s. 35.

Erdem'in kuvvetleriyle karşılaştı. Yenilgiye uğrayan Erdem, Milh köyünde bir kaleye sığındı. Kendisinden iki fersah (yaklaşık 12 km.) mesafede bulunan Alparslan'a durumu bildirdi.⁶⁵

İki taraf arasında cereyan eden asıl savaş Alparslan'ın kesin zaferi ile sonuçlandı. Kutalmış'ın kardeşi Resultekin ve büyük oğlu Alparslan'a esir düştüler.⁶⁶ Savaş meydanında kaçmakta olan Kutalmış, ayağı sürçen atından düştü ve kan kaybından öldü.⁶⁷ Akralalık hukukuna önem verdiği bilinen Sultan⁶⁸, Kutalmış'ın ölümünden büyük bir üzüntü duymuş ve gözyaşlarına hâkim olamamıştır.⁶⁹ Kutalmış'ın naaşı başkent Rey'e getirilerek Tuğrul Bey'in yanına defnedilmiştir.⁷⁰

Rey şehrine hâkim olan Alparslan 5 Muharrem 456/29 Aralık 1063 günü hükümdarlık sarayında büyük bir şölen tertip etti. 2.000.000 miskal değerindeki sofranın başına geçen Alparslan emir ve hâciblere hil'at verdi ve resmen Büyük Selçuklu tahtına oturmuş oldu.⁷¹

Zaferin ardından 30 Muharrem 456/23 Ocak 1064 günü Rey'e gelen Alparslan hiçbir direnişle karşılaşmadan Büyük Selçuklu tahtına oturdu.⁷² Sultan Alparslan Rey'e geldiğinde amcası Tuğrul Bey'in dul kalan eşi Akke (veya Ukke) ile evlenmiştir.⁷³ Şehirde yaklaşık bir ay kalan Alparslan, 1 Rebiülevvel 456/22 Şubat 1064 tarihinde Rey'den ayrılarak Azerbaycan ve Kafkasya üzerine sefere çıktı.⁷⁴

Yaşanan siyasî mücadeleler devletin enerjisinin boşa harcanmasına sebep olurken, bir taraftan da mücadelenin yaşandığı bölgede büyük bir yıkıma

65 Sibt, age, s. 111, çev.: s. 128; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 12.

66 Hüseyinî, age, s. 22; Kazvinî, age, s. 430; Ahmed b. Mahmud, age, c. I, s. 56.

67 Bundârî, age, s. 27; Sibt, age, s. 111, çev.: s. 129; Reşidüddin, age, s. 28, çev.: s. 106; Kazvinî, age, s. 430. Ahmed b. Mahmud (age, c. I, s. 56) ve Hüseyinî (age, s. 22), Kutalmış'ın bir koyun ağılında öldüğünü belirtmişlerdir. Aksarayî ise, Kutalmış'ın savaşı kazanmak üzereyken atının ayağını sürçmesi sonucu öldüğünü ve savaşı kaybettiğini belirtmiştir (*Selçuki Devletleri Tarihi*, s. 111). İbnü'l-Esîr (age, c. X, s. 36, çev.: c. X, s. 48) korkudan öldüğünün söylendiğini kaydetmiştir.

68 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 36, çev.: c. X, s. 48.

69 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 37, çev.: c. X, s. 49; Özgüdenli, age, s. 138.

70 Hüseyinî, age, s. 22; Sibt, age, s. 111, çev.: s. 129; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, c. III, s. 46; Özgüdenli, age, s. 138.

71 Sibt, age, s. 112, çev.: ss. 129-130.

72 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 35, çev.: X, 48-49; Bundârî, age, s. 28; Özgüdenli, age, s. 138-139.

73 Sibt, age, s. 124, çev.: s. 141.

74 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 35, çev.: c. X, s. 49; Özgüdenli, age, s. 140.

sebebiyet vermektedir. Daha önce de kaydettiğimiz üzere Rey şehri bir dönem 100.000 kişiye ev sahipliği yaparken, 425/1034 yılında Türkmenlerin şehri ele geçirerek şehri yağmalamasının da etkisiyle Selçuklular şehre hâkim olduğunda nüfus 3.000 kişi civarındaydı. Bu durum şehirde yaşananların büyüklüğünü ve yaşattığı travmanın derin etkilerini göstermesi açısından önemlidir. Benzeri bir durumun Kutalmış'ın şehre reva gördüğü muamele sırasında da yaşanmış olması olasıdır. Can ve mal emniyetinin kalmaması, şehrin dış dünya ile ilişkisinin kesilmesi halkın ne kadar zor şartlara maruz kaldığının en önemli örnekleridir. Unutulmamalıdır ki bu tür durumların etkileri sadece olayın geçtiği coğrafya ile sınırlı değildir. Özellikle Rey gibi hem ipek yolu üzerinde hem de birçok ticaret güzergâhının bağlantı noktasında yer alan bir şehrin yaşadıkları coğrafyanın ekonomisi üzerinde de önemli etkiler bırakmaktadır.

Melikşah Döneminde Rey

Tuğrul Bey'in vefatının ardından Büyük Selçuklu sultanı olma iddiasıyla harekete geçmesine rağmen kardeşi Alparslan'ın tahta oturmasıyla bu arzusunu erteleyen Kavurd Bey, kardeşinin vefatıyla birlikte bir kez daha harekete geçti. Kavurd Bey'in hedefinde, taht yolunda en büyük engel olarak gördüğü Melikşah'a karşı Rey ve Hemedan arasında yaşayan Türkmenleri yanına çekmek vardı. Bu amaçla emrindeki 2.000 süvari ve 4.000 piyade ile başkent Rey'e doğru yola çıkmıştı. Sultan Melikşah ve Nizamü'l-Mülk de Selçuklu Devleti üzerinde dolaşan tehlike bulutlarını görmüş ve durumun ciddiyetini hissetmişlerdi. Tehlikenin daha fazla büyümesini önlemek için almaları gereken ilk tedbir Kavurd'dan önce Rey'e gitmekti. Şehre vardıklarında Alparslan'ın Rey Kalesi'nde bulunan hazinesinden aldıkları 500.000 altın, 5.000 takım elbise ve silahları Türkmenlere dağıtıp onların gönüllerini alarak kendi taraflarına çektiler. Kavurd Bey ise bu bölgeye iki gün sonra gelerek esas gücünü oluşturacak olan Türkmenlerin desteğinden yoksun kaldı.⁷⁵ Şehirde bir müddet kalan Melikşah, ardından Kavurd Bey ile mücadele etmek için harekete geçti.⁷⁶

Melikşah döneminde Rey'de gerçekleşen bir olay devlet adamları için son derece önemli bir tecrübeye örneklik teşkil etmektedir. Buna göre Sultan Melikşah, Şaban 473/Ocak-Şubat 1081 tarihinde Rey şehrinde askerleri teftiş ederken aralarından Türk kıyafetli 7.000 Ermeniye ordudan ihraç etti. Sultan bu askerlerin ihracını emrettiği zaman vezir Nizamü'l-Mülk,

75 Sibt, age, s. 161, çev.: s. 188; Ahmed b. Mahmud, age, c. I, ss. 116-117; Agacanov, age, s. 149.

76 Bundârî, age, s. 48.

ordudan çıkarılanların askerlik dışında hiçbir meslekleri olmadığını, eğer ordudan ihraç edilirseler ister istemez hırsızlık yapacaklarını belirtti. Ayrıca içlerinden birini seçip “İşte sultan budur.” demeyeceklerinden de emin olamayacaklarını, bu durumda da ödedikleri ücretin kat kat fazlasını onları itâat altına almak için harcamaya mecbur kalacaklarını söyledi.⁷⁷ Nizamü'l-Mülk'ün bütün bu makul uyarılarına rağmen Sultan, tercihini bu isimleri ordudan uzaklaştırmaktan yana kullandı.

Sultan'ın bu tercihinin sonuçları tam da Nizamü'l-mülk'ün öngördüğü şekilde ortaya çıktı. Ordudan ihraç edilenler Buşenç (veya Venec)'de bulunan Sultan'ın kardeşi Tekiş'in⁷⁸ yanına giderek onun hizmetine girdiler. Tekiş, son katılımlarla askerî açıdan güçlendi ve hânedân üyelerinin hepsinin gönlünde yatan taht sevdasıyla harekete geçti. O, süratle hareket ederek Merv-i Rud, Merv-i Şahican ve Tirmiz gibi şehirlere hâkim oldu.⁷⁹ Bu süreçte Merv şehrinin ileri gelenleri tutuklanıp mallarına el konuldu ve ardından da şehir 3 gün boyunca yağmalandı.⁸⁰ Uzunca bir süre ülke gündemini işgal eden Tekiş sorunu, 9 Cemaziyelahir 478/2 Ekim 1085 tarihinde⁸¹ taht müddeisinin gözlerine mil çekilmesiyle son buldu.⁸²

Fetret Döneminde Rey

Melikşah'ın yerine geçecek ismi belirlemeden vefatı, Büyük Selçuklular için uzun yıllar sürecek taht mücadeleleri sebebiyle fetret döneminin başlaması anlamına geliyordu. Yaşanan siyasî istikrarsızlık ülkeyi her anlamda olumsuz etkiliyordu. Birçok hanedan üyesinin taht üzerinde hak iddia ederek girişmiş oldukları faaliyetler ülkeyi büyük bir kaosun içerisine sürüklemişti. Düzenin bozulması, can ve mal güvenliğinin kaybolması anlamına geliyordu. Bu durumdan en çok etkilenen yerler, taht müddeilerinin ilk hedefi konumundaki ülkenin büyük ve önemli şehirleriydi. Kaos ve otorite boşluğu ülkenin her yerini derinden etkilediği gibi Rey de bu durumdan kendi payına düşeni aldı.

77 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 118, çev.: c. X, s. 113; Bundârî, age, s. 70; Mevdûdî, age, s. 270; Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 114; Piyadeoğlu, age, s. 61.

78 Sultan Alparslan'ın çocuklarından biri olan Tekiş, önce Erran daha sonra da Suriye'de bulunmuştur. Kardeşi Melikşah'ın sultanlığı döneminde ise Belh ve Toharistan bölgesini yönetmekte idi. Bk. Hüseyinî, age, ss. 43 ,38; Bundârî, age, s. 48; Ahmed b. Mahmud, age, c. I, s. 115.

79 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 118, çev.: c. X, s. 113; Bundârî, age, s. 70; Mevdûdî, age, s. 270; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklu Tarihi*, Sakarya Kitapevi, Sakarya 2004, s. 94.

80 Ahmed b. Mahmud, age, c. I, s. 145; Cihan Piyadeoğlu, age, s. 61.

81 Ahmed b. Mahmud, age, c. I, s. 149; Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 115; Demir, age, s. 94.

82 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 138, çev.: c. X, s. 128; Bundârî, age, s. 70; Mevdûdî, age, s. 271.

Melikşah, Bağdat'ta vefat ettiği sırada yanında eşlerinden Terken Hâtun⁸³ ve en küçük oğlu Mahmut bulunuyordu. Oğlunu Selçuklu tahtına çıkarmak için birçok yol deneyen Terken Hâtun, sonuçta hedefine ulaştı ve 22 Şevval 485/25 Kasım 1092 Cuma günü oğlu Mahmud adına Bağdat'ta hutbe okutmayı başardı.⁸⁴ Ardından da taht iddiasında bulunabilecek muhtemel isimleri saf dışı bırakmak için harekete geçti. Hedefindeki ilk isim Melikşah'ın en büyük oğlu ve kaynaklarımıza göre veliaht adayı Berkyaruk'tu. Terken Hâtun, oğlunun sultanlığı için tehlikeli gördüğü Berkyaruk'u tutuklatmak için Musul emiri Kıvamü'd-Devle Kürboğa, Emir Üner ve Emir Kamac'ı (Kumac)⁸⁵ derhal başkent İsfahan'a gönderdi.⁸⁶ Kendisi de oğlu Mahmud, Tacü'l-Mülk ve beraberindeki ordu ile İsfahan'a doğru yola çıktı.

Sultan Melikşah'ın ölümünü gizleyen Emir Kürboğa, Sultan'ın mührünü göstererek sanki onun emriymiş gibi kaleyi teslim alarak Berkyaruk'u tutukladı.⁸⁷ Fakat Melikşah'ın ölüm haberini duyan Nizamü'l-Mülk'ün adamları (Nizamîyye), vezire ait silah depolarını yağmalayarak ayaklandılar ve Berkyaruk'u hapsedildiği yerden çıkararak sultan ilân edip adına hutbe okuttular.⁸⁸ Nizamîye askerleri, Terken Hâtun ve Mahmud'un İsfahan'a yaklaştıklarını haber aldıkları zaman Berkyaruk'u himaye edip gece olunca şehirden çıkardılar.⁸⁹ Nizamü'l-Mülk'ün yandaşları, Berkyaruk'u daha önce ona atabeglik yapmış olan Gümüştekin Candar'ın⁹⁰ yanına götürerek beraber Rey'e hareket etiler.⁹¹ Rey şehrinin reisi ve Nizamü'l-Mülk'ün damadı olan Ebu Müslim, kıymetli taşlar ve altından işlenmiş tacı Berkyaruk'un başına

83 İbnü'l-Cevzi (age, c. IX, s. 643), Mahmud'un annesi olarak Zübeyde Hatun'un adını vermekte ve olayları Zübeyde Hatun'un üzerinden anlatmaktadır.

84 Râvendî, age, s. 140, çev.: c. I, s. 137; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 214, çev.: c. X, s. 184; Reşidüddin, age, s. 56, çev.: s. 138; Nişaburî, age, s. 35; Kazvîni, age, s. 440; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001, s. 17. Ahmed b. Mahmud, bu olaylardan hiç bahsetmemiş ve Halife'nin Mahmud'a baş sağlığı dileyip onun adına sikke kestirdikten sonra hutbe okuttuğunu yazmıştır. Bk. age, c. II, s. 30.

85 Kazvîni, age, s. 440.

86 Râvendî, age, s. 140, çev.: c. I, s. 137; İbnü'l-Esîr, age, c. X, ss. 214-215, çev.: c. X, s. 184; Bundârî, age, s. 84; Reşidüddin, age, s. 56, çev.: s. 138; Kazvîni, age, s. 440.

87 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 210, çev.: c. X, ss. 181-182.

88 İbnü'l-Esîr, age, c. X, 215, çev.: c. X, s. 185.

89 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 215, çev.: c. X, s. 185; Bundârî, age, s. 84; Reşidüddin, age, s. 56, çev.: s. 138; Nişaburî, age, s. 35.

90 İbnü'l-Esîr (age, c. X, s. 215, çev.: c. X, s. 185) Gümüştekin Candar'ın Burucird'deki savaş sırasında Berkyaruk'un tarafına geçtiğini nakleder.

91 Râvendî, age, s. 140, çev.: c. I, s. 137; Hüseyinî, age, s. 52; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 215, çev.: c. X, s. 185; Reşidüddin, age, s. 56, çev.: s. 139.

koyarak onu sultan ilân etti.⁹² Rey'de bulunduğu süre içerisinde onun yanında 20.000⁹³ asker toplandı. Sahip olduğu asker sayısını girişeceği taht mücadelesi için yeterli gören Berkyaruk, taht yolundaki en büyük rakibi Terken Hatun ile mücadele etmek için şehirden ayrıldı. İki taraf arasındaki mücadelede önce Terken Hatun rahatsızlanarak Ramazan 487/Eylül-Ekim 1094 tarihinde,⁹⁴ ardından da oğlu Mahmud çiçek hastalığı sebebiyle Şevval 487/Ekim-Kasım 1094 tarihinde vefat etti.⁹⁵

Melikşah'ın vefatının ardından kendisinde yeterli gücü hisseden veya buna bir şekilde inandırılan bütün hanedan üyeleri taht için harekete geçmişti. Bu isimlerden birisi de Tacuddevle Tutuş'tur.⁹⁶ Suriye hâkimi Tutuş, elde ettiği başarılarla hâkimiyet sahasını genişletmiş ve birçok önemli Selçuklu emirini de kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Tutuş'un hâkim olduğu şehirlerden birisi de Rey'di.⁹⁷ Ancak Safer 488/Şubat 1095 de Berkyaruk ile savaşmadan önce Tutuş, Rey halkının ihanetinden çekinerek 15.000 kişilik ordusuyla şehir dışına çıkarak Daşilu denilen yerde karargâh kurdu.⁹⁸ Savaş'ın sonunda mağlup olan Tutuş, iddiasının bedelini canıyla ödedi.⁹⁹

Fetret döneminin bir diğer taht müddeisi Sultan Melikşah'ın bir diğer oğlu ve Gence hükümdarı Muhammed Tapar'dı. Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yaklaşık 5 yıl süren ve 5 savaşa sahne olan mücadelenin Rey gibi devrin önemli şehirlerinden birini etkilememesi düşünülemezdi.

Muhammed Tapar, kudretli vezir Nizamü'l-Mülk'ün çocuğu ve önceleri Berkyaruk'a vezirlik yapan Müeyyidü'l-Mülk'ün telkinleri ve kıskırtmasıyla taht üzerinde hak iddia ettiğini beyan ettikten sonra kendisine katılan yeni

92 Râvendî, age, s. 141-140, çev.: c. I, s. 137; Reşidüddin, age, s. 56, çev.: s. 139; Agacanov, age, s. 184.

93 Nişaburî (age, s. 35), bu sayının 10.000 kişi olduğunu söylemektedir.

94 Azîmî, age, s. 34; Râvendî, age, s. 142, çev.: c. I, s. 139; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 240, çev.: c. X, s. 203; Reşidüddin, age, s. 57, çev.: s. 140; Münecimbaşî, age, s. 75.

95 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 234, çev.: c. X, s. 199; Reşidüddin, age, s. 59, çev.: s. 141; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 2000, s. 153; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, s. 41.

96 Tacuddevle Tutuş, Sultan Alparslan'ın oğlu olup onun zamanında Erran'da bulunuyordu. Melikşah, Suriye fâtihî Emir Atsız'ın Mısır'ı Fatımîlerden almak maksadıyla Kahire önlerinde giriştiği savaşta öldüğü haberinin yayılmasının ardından kardeşi Tutuş'u bu fetih hareketini devam ettirmesi için görevlendirmişti. Bk. Bundârî, age, s. 69; Reşidüddin, age, s. 58, çev.: s. 140.

97 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 245, çev.: c. X, s. 207; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, s. 42;

98 Hüseyinî, age, s. 53; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-ü Tarih-i Dimaşk*, Beyrut 1908, s. 129; İbnü'l-Âdîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, nşr.: Sami Dehhan, Dimeşk 1954, c. II, s. 119.

99 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 245, çev.: c. X, s. 207.

kuvvetlerle iyice güçlenmiş ve Berkyaruk'un bulunduğu Rey şehrine doğru yola çıkmıştı. Bunu haber alan Sultan Berkyaruk, yanındaki kuvvetlerin azlığı sebebiyle kardeşi ile savaşmaya cesaret edemediğinden şehri terk etti.¹⁰⁰ Muhammed Tapar 2 Zilkâde 492/20 Eylül 1099 tarihinde Rey'e ulaştığında Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hâtun burada bulunuyordu. Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün şehre girince yaptığı ilk iş, Berkyaruk'un vezirliğinden uzaklaştırılıp hapsedilmesinde büyük etkisi olan Zübeyde Hâtun'u yakalayıp Rey Kalesi'nde hapsetmek oldu. Bir müddet sonra da, Zübeyde Hâtun'dan 5.000 dinar vereceğine dair senet aldıktan sonra tutuklu bulunduğu kaleden çıkartarak onu boğdurttu. Muhammed Tapar, Berkyaruk'u psikolojik yönden yıkan bu olaya hiçbir tepki göstermemiştir.¹⁰¹

3 Cemâziyelâhir 494/5 Nisan 1101 tarihinde Hemedan'da meydana gelen ikinci karşılaşma¹⁰² Muhammed Tapar'ın mağlubiyeti ve veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün esir düşmesi ile sonuçlandı.¹⁰³ Zaferin ardından Berkyaruk, Rey şehrine gitmişti. Burada iken Muhammed Tapar'a karşı kazandığı zafer nedeniyle Musul hâkimi Kürboğa ve Nuruddevle Dübeys b. Sadaka gibi önemli isimler de Berkyaruk'un emrine girmişti. Son katılımlarla birlikte Berkyaruk'un asker sayısı 100.000'e ulaşmış, yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Ordunun teçhizatını tedarik etmek ve kontrol altın almak da başlı başına bir mesele idi. Bu sebeple askerleri beslemek ve maaşlarını ödemekte zorluk çeken Berkyaruk ordusunun önemli bir kısmını terhis etmek zorunda kaldı. Diğer bir kısmı da yiyecek aramak için dağıldı.¹⁰⁴ Savaşın mağlup tarafı Muhammed Tapar ise öz kardeşi Sencer ile ittifak kurdu. Berkyaruk'un bulunduğunu düşündükleri Rey'e doğru yola çıkan iki kardeş, şehre vardıklarında Nizamîler'in de katılımıyla iyice kuvvetlendiler.¹⁰⁵ Rey'de elde ettiği askerî güç, Muhammed Tapar'ın kardeşine karşı yeni bir harekât başlatma hissini uyandırdı ve harekete geçti.¹⁰⁶

100 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 288, çev.: c. X, s. 238.

101 Hüseyinî, age, s. 53; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 288, çev.: c. X, s. 238; Bundârî, age, s. 88; Ebu'l-Fidâ, age, c. II, s. 222; Müneccimbaşî, age, s. 80; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1990, s. 15; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 59.

102 İbnü'l-Esîr, age, c. X, ss. 303-304, çev.: c. X, s. 251.

103 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 304, çev.: c. X, s. 251; Nişaburî, age, s. 38; Ebu'l-Fidâ, age, c. II, s. 223; Müneccimbaşî, age, s. 85; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 65; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 22.

104 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 306, çev.: c. X, s. 252; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 24; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 68.

105 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 305, çev.: c. X, s. 252; Müneccimbaşî, age, s. 85; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 23; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 67.

106 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 305, çev.: c. X, s. 252.

İki kardeş arasında meydana gelen üçüncü savaşın ardından 4 Rebiülevvel 495/27 Aralık 1101 tarihinde imzalanan anlaşma¹⁰⁷ geçerliliğini sadece 3 ay sürdürebildi. Anlaşmadan tatmin olmayan Muhammed Tapar, Emir Yinal b. Anuştekin'in de etkisiyle, gelmiş olduğu Rey şehrinde kaldığı 8 gün boyunca sultanlık alameti olan 5 vakit nevbet çaldırarak anlaşmayı ihlal etti ve tekrar sultanlığını ilân etti. Kardeşinin anlaşmaya uymadığını duyan Berkyaruk, derhal harekete geçerek onun üzerine bir baskın düzenledi. Rey yakınlarında meydana gelen bu dördüncü savaşta iki orduda da 10.000 kişilik süvari birliği bulunuyordu.¹⁰⁸ İki taraf arasında Cemâziyelevvel 495/Şubat - Mart 1102 tarihinde meydana gelen bu savaşta, Berkyaruk'un emirlerinden Âve hâkimi Sürhab b. Keyhüsrev'in, Yinal b. Anuştekin'i bozguna uğratmasıyla Muhammed Tapar'ın ordusu kısa sürede dağıldı. Muhammed Tapar askerlerinin daha fazla dağılmasını engellemek için sancağını bizzat kendisi taşıdıysa da ordudaki çözülmeye engel olamadı. Muhammed Tapar'ın ordusu o kadar çabuk dağılmıştı ki, çarpışmalarda hiç kimse ölmemişti. Savaşın sonra Muhammed Tapar, az sayıdaki askeri ile İsfahan'a çekilirken, dağılan ordunun büyük bir kısmı Taberistan taraflarına, bir kısmı da Kazvin'e doğru gitti.¹⁰⁹

Savaşın ardından Rey şehri Berkyaruk'un kontrolüne girmişti. Ancak Safer 496/Kasım-Aralık 1102 tarihinde Yinal b. Anuştekin ve kardeşi Ali b. Anuştekin, Rey şehrine gelerek Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi Muhammed Tapar adına çevirdi. Şehirde buldukları sürede halka zulmeden iki kardeş, 200.000 dinar müsadere etti. Rebiülevvel ayının ortalarına kadar (Aralık ayı sonu) şehirde kaldılar. Rey'in Muhammed Tapar'ın adamları tarafından ele geçirildiğini öğrenen Porsuk b. Porsuk, Emir Yinal'ın üzerine yürüyerek Yinal ve kardeşi Ali'yi mağlup etti. Böylece Rey tekrar Sultan Berkyaruk'un yönetimine geçmiş oldu.¹¹⁰

Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasındaki beşinci ve son savaş 8 Cemâziyelâhir 496/19 Mart 1103 tarihinde güneş batarken başladı.¹¹¹

107 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 331, çev.: c. X, s. 272; Ebu'l-Fidâ, age, c. II, s. 225; Müneccimbaşı, age, s. 88; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 28; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 72.

108 Hüseyinî, age, s. 54; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 332, çev.: c. X, s. 272; Müneccimbaşı, age, s. 89; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 74; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 29-30.

109 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 332, çev.: c. X, s. 272; Müneccimbaşı, age, s. 89; Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 74; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 29-30.

110 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 353, çev.: c. X, s. 288; Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 169.

111 Savaşın başlangıç tarihi İbnü'l-Esîr de (age, c. X, s. 353, çev.: c. X, s. 292) 8 Cemâziyelâhir 496 (19 Mart 1103); Hüseyinî (age, s. 54), Ahmed b. Mahmud (age, c. II, s. 39), gün belirtmeksizin Cemâziyelâhir 496 olarak belirtiyor. Özeydın (*Muhammed Tapar Devri*, s. 33, *Berkyaruk Dev-*

Berkyaruk'un üstünlüğüyle sonuçlanan savaşın ardından Berkyaruk, Rey'e gitti.¹¹² Sürekli yaşanan taht mücadelelerinin ülkeye verdiği zararı ilk fark eden Berkyaruk olmuş ve kardeşine anlaşma teklif etmiştir. Muhammed Tapar da Berkyaruk'un barış önerisini kabul ederek durumun ciddiyetinin farkında olduğunu göstermiştir. Varılan nihai anlaşma uyarınca Rey şehri Berkyaruk'un elinde kalmıştır.¹¹³ İki kardeş arasındaki barış, uzun süredir karışıklıklarla boğuşan Büyük Selçuklu coğrafyasına tekrar huzur getirmiştir.

Sencer Döneminde Rey

Berkyaruk'un ardından Büyük Selçuklu tahtına kardeşi Muhammed Tapar (1105-1118) geçti. Muhammed Tapar vefat etmeden önce oğlu Mahmud'u veliyaht tayin etti. Ancak Sencer, Selçuklu tahtına geçen yeğeni Mahmud'un sultanlığını tanımadı ve Save yakınlarında Cemaziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde gerçekleşen savaşta yeğenini mağlup etti.¹¹⁴ Savaşın ardından İsfahan'a kaçan yeğenine Rey'e gitmesini söyledikten sonra kendisi de bu şehre doğru hareket etti. Mahmud, Şaban 513/Kasım-Aralık 1119 tarihinde amcasının huzuruna çıktı. Sencer, ülke topraklarının büyüklüğünün ve yeni gelişmelerin ışığında Büyük Selçuklu topraklarının tek bir elden yönetilemeyeceğinin farkındaydı. İlaveten babalarının vefatının ardından başta kardeşleri olmak üzere hanedanın birçok üyesinin taht iddiasıyla giriştiği mücadelenin ülkeye verdiği zararı çok yakından müşahade etmişti. Ayrıca kendisinden sonra tahtı bırakabileceği bir erkek evladı da bulunmuyordu. Bütün bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda Sencer'i çok önemli bir karar beklemekteydi. Bu noktada çok derinlikli bir strateji geliştiren Sencer, kızı Mah-Melek ile yeğenini evlendirdi. Böylelikle kan bağıni evlilik bağı ile sağlamlaştırdı. Ardından da yeğenini yeni kurulan Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçirdi¹¹⁵ ve kendisinden sonra da Büyük Selçuklu tahtına geçebilmesi adına veliyaht olarak ilan etti.

Sultan Sencer, 521/1127-28 senesinde Rey'i ziyaret etti. Horasan'a dönerken yeğeni Mahmud'un gönlünü hoş etmek için kardeşleri Tuğrul ve

ri, s. 78) 8 Cemaziyelevvel (19 Şubat) tarihini vermiştir. A. Sevim (*Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 170) 17 Şubat 1103 tarihini kullanmıştır.

112 Hüseyinî, age, s. 54; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 361, çev.: c. X, ss. 293-294; Ahmed b. Mahmud, age, c. II, ss. 39-40; Müneccimbaşı, age, s. 92, Özeydın, *Berkyaruk Devri*, s. 78; Özeydın, *Muhammed Tapar Devri*, s. 33.

113 Hüseyinî, age, s. 54; İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 370, çev.: c. X, s. 301; Ebu'l-Fidâ, age, c. II, s. 227; Ahmed b. Mahmud, age, c. II, s. 40.

114 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 551, çev.: c. X, ss. 437-438; Özgüdenli, age, s. 236.

115 Özgüdenli, age, s. 236-237.

Mesud'u yanına aldı.¹¹⁶ Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in Rey şehrini bir sonraki ziyareti 522/1128 yılında gerçekleşmiştir. Dübeys b. Sadaka ve Melik Tuğrul, Sultan'ı yeğeni ve damadı Mahmud üzerine gitmeye teşvik ediyorlardı. Ülkenin batısında Mahmud ve Abbasî halifesi Müsterşid-Billah'ın siyasî faaliyetlerine dair birinci elden malumat elde etmek isteyen Sultan, Rey'e giderek yeğenini yanına çağırıldı. Bu sırada Hemedan'da bulunan Mahmud, Rey'e gelerek amcasına itaatini arz etti. 15 Zilhicce 522/10 Aralık 1128 tarihine kadar şehirde kalan Sencer daha sonra Merv'e dönmüştür.¹¹⁷

Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud'un vefatının ardından Sencer bir kez daha Rey'e gelme mecburiyeti duymuştur. Rebiülahir 526/Şubat-Mart 1132 tarihinde şehre gelen Sultan, tahta oturmuştur. Ardından şehre gelen II. Tuğrul'u, Irak sultanlığına getirdi. Ayrıca kendisinden sonra veliahdı ilan etti.¹¹⁸

Sultan Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'nde düzen ve istikrarı sağlamıştı. Bununla birlikte onun tarafından kurulan Irak Selçuklu Devleti'nde Sultan Muhammed Tapar'ın çocukları ve torunları arasında şiddetli taht mücadeleleri yaşanmaktaydı. Bu mücadeleler ister istemez Sultan Sencer'in kontrolündeki bölgeyi de etkiliyordu. Hemedan yakınlarında 18 Receb 527/25 Mayıs 1133 tarihinde Sultan II. Tuğrul ile kardeşi Mesud arasındaki savaşı kaybeden Sultan, Sencer'in hâkimiyetindeki Rey şehrine sığınmak zorunda kalmıştı.¹¹⁹

Sencer'in Büyük Selçuklu tahtına oturmasıyla birlikte Devlet'in merkezi Horasan'a kaymış olsa da, Sultan'ın ülkenin batısına ilgisi kaybolmamıştı. Irak Selçuklu tahtına kimin geçeceği, vezir olarak sultana kimin hizmet edeceği hususlarında Sencer elini Irak bölgesinden çekmiyordu. Irak'da Sultan'ın istemediği bir durum gerçekleştiğinde ordusuyla birlikte bölgeye hareket etmekten çekinmiyor¹²⁰ ve düzeni bizzat kendisi sağlıyordu. Bununla birlikte Sultan Sencer'in Rebiülevvel 552/Nisan-Mayıs 1157 tarihinde Merv'de vefat etmesiyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekiliyordu. Devlet'in yıkılmasının ardından ne Selçuklular'ın diğer kolları ne de hanedanın yıkılmasında önemli bir etken olan Oğuzlar, Selçuklu coğrafyasına sahip çıkamamışlardır. Bu durum da, çağın önemli şehirleri için büyük bir yıkıma

116 Bundârî, age, s. 146.

117 İbnü'l-Esîr, age, c. X, s. 651, çev.: c. X, s. 515; Özgüdenli, age, s. 240.

118 Bundârî, age, ss. 148-149.

119 Hüseyinî, age, s. 73; İbnü'l-Esîr, age, c. X, ss. 687-686, çev.: c. X, s. 541; Bundârî, age, s. 158; Özgüdenli, age, ss. 246-247.

120 Agacanov, age, ss. 283-284.

yol açmıştır. Yaşanan yağma faaliyetleri ve tahribatlar sonucu birçok şehir bir daha eski parlak günlerini görememiştir. Büyük Selçuklu toprakları üzerinde bir zamanlar kendisine tâbi olan Hârizmşahlar (1097) ve Gurlular (1000-1215) arasında uzun bir mücadele yaşanmıştır.¹²¹

Sonuç

Sahip oldukları medeniyet, kültür, gelenek, coğrafi konum, iktisadî kalkınmışlık gibi özellikleri bazı şehirleri her dönem hükümdarların gözdesi ve idarenin merkezi konumuna yükseltmektedir. Bu durum şehirlerin refah seviyesinin yükselmesine, güzel binalarla imar edilmelerine, ilmî açıdan gelişmelerine, netice itibarıyla her türlü hizmetten en üst seviyede yararlanmalarına sebep olmuştur. Bununla birlikte idare merkezi olmaları veya bölgenin önemli yerleşim yeri özelliğine haiz olmaları şehirleri hem hanedan içi çekişmelerin hem de dış tehditlerin ana hedefi haline getirmektedir. Zikrettiğimiz özellikler Rey için de geçerlidir. Yeni kurulmakta olan Büyük Selçuklu Devleti'nin sistemleşmesinde önemli bir yeri olan Rey, özellikle Tuğrul Bey döneminde Selçuklular'ın hüsn-i teveccühüne mazhar olup önemli bir kalkınma yaşamıştır. Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde Rey'e hâkim olmak Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olmak anlamına geliyordu. Melikşah'ın Selçuklu sultanı olmasıyla birlikte Devlet'in idare merkezi İsfahan'a kaydırılmıştır. Nisbeten sakin geçen bu dönemin ardından ülkenin geneline hakim olan kaos ortamı Rey'i de derinden etkilemiştir.

Devlet otoritesinin kesintiye uğradığı zaman dilimleri aynı zamanda toplumların emniyet duygusunun kaybolduğu dönemlerdir. Bu duruma bir de temel ihtiyaçlar olan beslenme, sağlık, güvenlik, eğitim ve barınma gibi ihtiyaçlarının karşılanamaması eklenince toplumun iç huzurunun bozulması kaçınılmazdır. Fetret döneminde Rey şehrine baktığımızda da birçok soruna kapı aralayan istikrasızlıkların uzun yıllar sürdüğünü görmekteyiz. Şehrin sürekli el değiştirmesi, birçok hanedan üyesinin şehre hâkim olma girişimi düzenin bozulmasının ana sebepleri arasındadır.

Kaynakça

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Rusçadan çeviren: Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz.: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.

Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Not-

121 Özgüdenli, age, s. 286.

- lar ve Açıklamalar ile haz.: Ali Sevim, T.T.K. Yayınları, Ankara 2006.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, nşr.: Said Nefisi, I-III, Tahran 1326hş.
- Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev.: Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Demir, Mustafa, *Büyük Selçuklu Tarihi*, Sakarya Kitapevi, Sakarya 2004.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihi Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire 1286.
- Hüseyinî, Sadred-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999.
- İbn Haldun, Ebü Zeyd Veliiyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Divanul-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevîs-Sultani'l-Ekber*, tahk.: Halil Şehade, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1408/1988.
- İbn Münkiz, Ebu'l-Muzaffer Müeyyidüdevle Üsâme b. Mürsid, *Kitabu'l-İ'tibar*, nşr.: Philip Khuri Hitti, Princeton University Press, Princeton 1930.
- İbn Tağrıberdî, Cemâle'd-Din Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî (874), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire*, Daru'l-Kütüb, Mısır ts.
- İbnü'l-Âdim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, nşr.: Sami Dehhan, Dimeşk 1954.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevârihi'l- Mülûk ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1966, *İslam Tarihi*, çev.: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, *Târihi Muhtasarü'd-Düvel*, tahk.: Entûn Sâlihânî, Daru'ş-Şark, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-ü Tarih-i Dimaşk*, Beyrut 1908.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- Kazvîni, Hamdullah b. Ebü Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Abdülhüseyin Nevâyî, Emir Kebîr, Tahran 1364hş.
- Köymen, *Alparslan ve Zamani*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- , Mehmet Altay *Tuğrul Bey ve Zamani*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- , Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri*, 4. baskı., T.K.K., Ankara 2011.
- , Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt: Alparslan ve Zamani*, T.T.K., Ankara 2011.
- Merçil, Erdoğan, "Emir Savtekin", *Tarih Enstitüsü Dergisi* sy. 6 dan ayrı basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat. Fak. Matbaası, İstanbul 1975.
- , Erdoğan *Kırman Selçukluları*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1989.
- Mevdüdi, *Selçuklular Tarihi*, çev.: Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul 1971.
- Mu'izzi, Emîru'ş-Şuarâ Muhammed b. Abdülmelik Nisâbüri, *Divân*, ed.: Abbâs İkbâl, Kitâbfurûşi-i İslâmîyye, 1318hş.
- Müneccimbaşı, Ahmet b Lütfullah, *Camiü'd-Düvel*, yay.: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Nisâbüri, İmam Zahîred-Din, *Selçukname*, haz.: Ebü Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332.

- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1990.
- , Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.
- Rävendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudür ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, trc.: Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara 1957.
- Reşidüddin, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, yay.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara 1960, çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Sevim, Ali, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1995.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, T. T. K. Basımevi, Ankara 2000.
- Sıbt, İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, yay.: Ali Sevim, T.T.K. Basımevi, Ankara 1968.
- Şengeliya, N. N., "XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", çev.: Mehmet Mürselov, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXII, S. 2, Aralık/2007.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhirve'l-Avlâm*, tahk.: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1993.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347), *el-İber fi .haberi men gaber*, tahk.: Ebû Hacer Muhammed Zaglul. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts